

בין אוהלי שם ליפייפותו של יפת
פנים חדשות בסיפורו של עגנון "שבועת אמונים"*

זיוה שמיר

מְכַל פְּרָחֵי מוֹר בְּגֵן נֶפֶשׁ לְשׁוֹשְׁנָה,
וּמִנִּי כָּל עֵלְמוֹת-חַן אֶהְבֶּתֶיךָ –
שׁוֹשְׁנָה...
(שאל טשרניחובסקי)

א. הפרת מוסכמות וניפוץ סטראוטיפים

את האגדה המודרנית "שבועת אמונים" חיבר עגנון בשנת 1942, והיא ראתה אור בספר צנום בראשית שנת 1943. ש"י עגנון בן החמישים וחמש, סופר מנוסה ועתיר הישגים, ישב אפוא בעיצומם של ימי החרדה ואבדן הכיוון שפקדו את היישוב היהודי לנוכח התקדמות צבאות רומל לשערי הארץ ולמשמע הידיעות הראשונות על השמדת יהודי אירופה, וחיבר נובלה רומנטית נינוחה וכמו-נאיבית, שעלילתה מתרחשת על רקע החיים הפשוטים – הדלים אך הנעימים וחסרי הדאגה – של החלוצים הצעירים ביפו של ימי העלייה השנייה. אכן, היו

---

* חלקים ממאמר זה פורסמו לראשונה בספר: זיוה שמיר. ש"י עולמות: ריבוי פנים ביצירת עגנון. ספרא, בית הוצאה לאור של איגוד כללי של סופרים בישראל, הוצאת הקיבוץ המאוחד 2010.

שתהו על חוסר התואם הדיסהרמוני הזה בין זמן חיבורה של היצירה והמציאות החוץ-ספרותית שבה נוצרה ובין התקופה וההוו"י המתוארים בה, וניסו להבין מדוע השתקע עגנון בחיבורה של יצירה המדיפה ניחוחות של טל עלומים ושל פריחת הדריס, בעיצומם של הימים הקשים והקודרים ביותר שידע עם ישראל מעודו.¹

מעניין להיווכח שגם את הרומן הגדול והמרשים שלו, **תמול שלשום**, המתרחש ביפו ובירושלים על רקע ימי העלייה השנייה, כתב עגנון בתקופת המלחמה והשואה, כשלושה עשורים ויותר לאחר תקופת ההתרחשות המתוארת בו. בצאת יצחק קומר את בית אביו בדרך העולה ציונה, הוא עובר דרך קהילות ישראל במזרח אירופה, קהילות שאך תמול שלשום עמדו על תלן, ובעת כתיבת הרומן כבר חרבו ונמחו מתחת לשמים.² ושוב נשאלת השאלה: מדוע בעיצומם של הימים הנוראים בחר עגנון להתמקד דווקא בתקופת הבראשית רבת התום, שעברה על הארץ ועל היישוב בתחילת המאה העשרים? איך מלאו לבו לצייר בהשתהות נינוחה על גבי יריעה רחבה את המציאות האידיאלית של "יפו יפת ימים" על גניה ובוסתניה, בשעה שבני עמו נדרסים ונמקים ביגונם באין מושיע? הייתכן שהתופת הרוחת של אירועי הזמן לא חלחלה לסיפור והדיה אינם ניכרים בו? ומדוע בחר עגנון להחזיר את קוראיו ב-1942 דווקא אל אותם הימים שבהם עדיין הייתה האוניברסיטה העברית בגדר חלום רחוק שהעלה חיוך על שפתותיהם של אנשי מעשה ציניים, מאותם ספקנים שלא האמינו בבעלי החזון וראו בהם חוזי חזיונות תמימים? אל הימים שבהם ישבו הטמפלרים בשרונה וטיפחו את גינותיהם היפיפיות?

כדי להתחקות אחר הסיבות והנסיבות שגרמו לחוסר התואם הצורם הזה שבין המציאות המתוארת בנובלה "שבועת אמונים" ובין המציאות החוץ-ספרותית של ימי כתיבתה, יש להתבונן קודם כול בסדרה של פרדוקסים ושל מצבים ואפיונים לא טבעיים ולא טיפוסיים, שרישומם ניכר בכל פינות הטקסט. לפנינו יצירה הבזה לכל המוסכמות והסטראוטיפים, מנפצת אותם או הופכת אותם על פיהם. ההיפוך והפרדוקס טבועים בה בכל מישור ומישור, מהסיטואציה הבסיסית המפגישה את הקורא עם שש צעירות ארץ-ישראליות יפות מראה ותואר, הגומרות אומר להתחרות על לבו של המורה הצעיר ד"ר יעקב רכניץ, שנשבע בשחר חייו שבועת אמונים לנערה שביעית, צעירה אריסטוקרטית בת וינה, המגיעה עם אביה

¹ על הצרימה בין אופיה האידיאלי של הנובלה ובין מועד כתיבתה העיר ש"ד גויטין (1943), עמ' 24-32: "ראה עגנון כי עם ישראל נתון בצרה שלא הייתה כמוה מיום היבראו, וכי גם אנו, היושבים, כביכול, לבטח בארצנו, משוגעים ממקרא עינינו ומשמע אוזנינו, ואף בהולים וטרודים לאכול איש בשר רעהו – עמד והסיע אותנו לעולם אחר [...] למען השב נפשנו השסועה ולפשט עקמומיות שבלב."

² על כך עמדתי במאמרי "שירה" – דגם-אב לרומן הישראלי החדש". **עלי שיח** 31-32, סתיו תשנ"ג (1992), עמ' 95-102.

הקונסול לביקור בארץ-ישראל. כל ספר על תולדות היישוב העברי בארץ-ישראל מעיד בבירור על כך שבימי העלייה השנייה היה בארץ ריבוי בולט של גברים ומיעוט בולט של נשים. על לבה של כל צעירה שהעזה לעלות ארצה בגפה התחרו אז חלוצים הרבה, ואילו עגנון מציג לפנינו – מעשה "עולם הפוך" – סירוס טרגי-קומי של דברי הנביא ("והחזיקו שבע נשים באיש אחד"; ישעיהו ד א).

פרדוקס נוסף כרוך באפיונו שובר הציפיות של ד"ר יעקב רכניץ, גיבורה הראשי של הנובלה. לכאורה, לפנינו דמות קלסית של "יעקב יושב אוהלים" (תרגום אונקלוס: "משמש בית אולפנא", כלומר לומד בישיבה, ורש"י הוסיף: "אוהלו של שם ואוהלו של עבר"). אך טבעי הוא שבדמותו ימצאו קווי היכר של למדן טיפוסי הלומד לשם שמים ואינו עושה את תלמודו קרדום לחפור בו. והנה דווקא הוא, הלומד תורה "לשמה" ואינו נוהג כאותם חוקרים "שעשו את חקירותיהם סניף לעניינים שאינם מעיקרי המדע, כגון לשם דעות לאומיות, דתיות וחברותיות [...] אלא טרח ויגע ועמל לשם החקירה בלבד" (רעג), זוכה באופן בלתי צפוי לכאורה בגמול של ממש על מחקריו "חסרי התכלית" (רכניץ זוכה בפרסום בין-לאומי ובקתדרה יוקרתית המוצעת לו במדינות הים). בזכות הישגיו הוא אף נעשה מושא מאווייהן של בנות יפו, המוכנות לעשות כל מאמץ כדי לזכות בו. יעקב אבינו נאלץ לעבוד בפרך אצל חותנו כדי שהוא יתיר לו לזכות ביד בתו האהובה, ואילו יעקב רכניץ אינו צריך לטרוח כלל כדי להיות מושא חלומותיהם הכמוסים של שישה אבות, שכל אחד מהם מבקש להשיא את בתו לחתן כלבבו.

ופרדוקס לפנינו פרדוקס: אותו יעקב רכניץ "בעל המחשבות"³ – נציגם המובהק של הלמדנים ואנשי ההגות ה"הבראיסטים" יושבי האוהלים, התקועים בפינתם כמסמרות נטועים ומתנזרים מהנאות החיים ה"הלניסטיות" – מוזמן בסופו של דבר ללמד בניו יורק ועתיד לעזוב את הארץ שאתה קשר את גורלו ובזכותה נתגלגלה לידו התגלית שפרסמה את שמו בעולם כולו. לנסיעתו הצפויה לאמריקה יש אמנם רמזים מקדימים: כל ימיו נמשך רכניץ בלא הרף אל הים, וכל שעותיו הפנויות עסק בצמחי ים (הים משמש כאן גם מציאות ליטרלית וגם מילה נרדפת למערב; ומקור פרנסתו של רכניץ – הוראת יוונית – כמו התפעלותו מהומרוס ומן האפוס היווני, מעידים כאלף עדים על משיכתו לתרבות המערב). בסופו של דבר מתברר שדווקא הוא – איש "אוהל שם" ו"המזרח", אשר ניסה לחדש את ימי עמו כקדם ולשבת בארץ ישיבת קבע – אינו אלא "הלניסט" הנמשך לים, לאיי הים ולכרכי הים (על ריבוי משמעותיהם של המזרח, קרי: "קדם", ושל המערב, קרי: "ים", בהמשך).

³ על יעקב רכניץ (ששמו נגזר מן הפועל "רעכנען", שמשמעותו לחשוב ולחשב חשבונות בלשון יידיש, על יסוד הפועל *Rechnen* בגרמנית), נאמר "מרובות היו מחשבותיו כל אותו לילה" (רכה), וכן "קול צריחה הפסיק את רכניץ ממחשבותיו" (0); "ואני כבר הארכתי במחשבות יותר מדי" (רסא), "מחשבותיו שוטטו אילך ואילך" (רעב), וכן "רכניץ עקר עצמו ממחשבותיו" (רפט) ועוד.

ואם לא די בכך, היינו מצפים לכך ששושנה – אהבת נעוריו המייצגת את היופי, היצר והטבע "ההלניסטיים"⁴, ולא את ד' אמותיו של עולם הספרים – תהיה מחוברת לקרקע המציאות וצמודה אליה. אך דווקא היא, בתו של קונסול הנווד אתה בכל רחבי העולם, אינה מכה שורש בשום מקום ושוקעת בתרדמה כרונית, המנתקת אותה מן המציאות. מכאן ששני גיבוריה של הנובלה, שאך טבעי היה אילו התגלו כיושבי קבע טיפוסיים – זה כ"יושב אוהלים", וזו כשושנה הפורחת בערוגות הגן – מתגלים למעשה כנוודים הנושאים עיניהם ימה, ולא קדמה. שניהם אמנם יושבים זמן מה במזרח, במעמד של "אורח נטה ללון" (וגם ביושבם במזרח, הם יושבים בעיר יפו, עירו של יפת – אביהם של עמי אירופה בכלל ושל היוונים בפרט), אבל הפרק "המזרחי" בחייהם קצר, והמערב קורא להם, קורץ ומבטיח הבטחות של גדולה. ובמחשבה שנייה, אפילו יעקב אבינו – היהודי הסטראוטיפי שהעניק לעם את שמו – נקרע כל ימיו בין חיי הקבע המוגנים של "יושב האוהלים", ובין חיי הנדודים רבי הסיכונים והמהמורות של רועה הצאן, שעדריו הרחיקוהו מיריעות אוהליו של השבט.

נוכחותה רבת המשקל והמשמעות של העיר הקדומה יפו – בהווה עיר נמל ערבית ששימשה לחלוצים שער כניסה לארץ-ישראל – במרחבי הטקסט של הנובלה "שבועת אמונים", מחייבת את הקורא להתחשב באטימולוגיה של שמה בתורת עירו של יפת, אביהם של עמי המערב. עם התפשטות הנצרות באירופה נתפסה דמותו של יפת כאביהם של עמי אירופה, ויש הגורסים ששמות כדוגמת השם היווני "יופיטר" והשם האיטלקי "ג'פּטו" אינם אלא גלגוליו של השם העברי "יפת" (אין לשכוח כי רכניץ מלמד את תלמידיו רומית בעירו של יפת). יפו, היושבת לחוף ימים, מגלמת ב"שבועת אמונים" את מזיגתם של המזרח והמערב, ופני יאנוס לה: מצד אחד לפנינו עיר חוף מזרחית ובה בתי קפה ערביים ובתי ספר עבריים שזה מקרוב הוקמו לבני החלוצים שבאו בשעריה, ומצד אחר לפנינו נמל המשמש שער יציאה לבני הארץ המבקשים את מזלם באירופה ובאמריקה שבקצה מערב. בפאתי יפו שוכנת לה שכונה של טמפלרים – שרונה – מובלעת ארית מבודדת בלב לבו של המזרח החם והשוקק. יעקב רכניץ מראה לקונסול גוטהולד ארליך את השכונה היפה הזאת, ויש בכך רגע של אירוניה דרמטית: בעת כתיבת "שבועת אמונים" סולקו הטמפלרים מן הארץ כנתיני מדינת אויב, ושוב לפנינו פער בלתי ניתן לגישור בין המציאות "האידיאלית" השוררת ביצירה ובין המציאות החוץ-ספרותית הכאוטית של ימי המלחמה והשואה.⁵ מכל מקום, יפו ובנותיה מבליעות את

⁴ בחלקה הראשון של הנובלה לא ברור כלל אם הקונסול ובתו יהודים או נוכרים, או שמא לפנינו משפחה מתבוללת למחצה. עגנון זרה בטקסט רמזים לכאן ולכאן, כגון המשפט בתחילת פרק ה: "רכניץ לא שכח את מיטיבו. שתי פעמים בשנה לראש השנה שלנו ולראשית השנה שלהם כתב רכניץ איגרת ברכה לקונסול." (רכו) רק בסוף פרק יב מתברר בוודאות שהקונסול יהודי, מדבריו "הרי אף לנוצרים קדושה היא הארץ קדושה היא להם, אבל יש להם ארצות משלהם." (רמג)

⁵ לפנינו דוגמה מובהקת לדרך שבה התיר עגנון למציאות האקטואלית להסתנן ללב של הסיפור ה"היסטורי". סילוק הטמפלרים מהארץ בעת כתיבת הנובלה נעשה במסגרת חילופים של נתינים בריטים (והבריטים מצדם

הגבולות שבין מזרח ומערב, ואין לדעת אם הביאו הטמפלרים את האסתטיציזם ההלניסטי לארץ-ישראל, או שמא קיבלוהו בירושה מיוון בן יפת, שקיבלוהו בירושה מיפת, שעל שמו נקראת העיר יפו.

ועוד פרדוקס מעגלי לפנינו, המתבטא בפירוש האישי שהעניק עגנון למדרש המקובל שנטווה סביב השמות הלאומיים "יעקב" ו"ישראל". בהגות הלאומית הוצג השם "יעקב", שמקורו בעקבה (קרי: תרמית), בתורת שם נרדף ליהודי הגלותי, הערמומי והעקמומי, שכתבי פלסטר אנטישמיים ואוטו-אנטישמיים הציגוהו כמי שניצל בערמתו את הגויים (כשם שיעקב אבינו הערים על עשו "הגוי", וקנה ממנו את הבכורה במחיר נזיד עדשים). בהפיכתו של "יעקב" ל"ישראל", לעומת זאת, ראו בדיונים ההיסטוריוסופיים של "דור התחייה" את התגלמות הרעיון הניטשיאני בדבר "שינוי כל הערכים" ואת מימוש המלא: הפיכתו של היהודי הגלותי, הרכרוכי והפסיבי ("תולעת יעקב") ליהודי חדש ואמיץ, זקוף קומה ויפה תואר, שהעקוב היה בו למישור והיושר כלול בשמו. והנה, דווקא הקונסול גוטהולד ארליך, מצנט יהודי מתבולל למחצה מממלכת הקיר"ה הנווד במרחבי תבל, הוא ולא יעקב בן חסותו, זוכה לשם שכולו יושר וזקיפות קומה (Ehrlich משמעו ישר בגרמנית), ואילו רכניץ, שעזב את הגולה, קבע את משכנו ביפו, שינה את אורחות חייו והסתפק ב"ארוחת הירק" הדלה של ארץ-ישראל החלוצית, נשאר עם שמו הגלותי והעקמומי "יעקב" (ולא הפך עם עלותו ארצה מ"יעקב" ל"ישראל"). השם "יעקב" מכשיר אותו לקחת לידי שוב את מקל הנדודים, ולחפש גלות נוספת, הפעם בקצה מערב, בעיר ניו יורק.

סדרה נוספת של פרדוקסים באה כאן לידי ביטוי בהיפוך תפקידי גבר ואישה ובהיפוך תכונותיהם הסטראוטיפיות, מתוך הפרת שגרת המוסכמות. שלא כמקובל, כאן דווקא האישה יוזמת את שבועת האמונים ואת מימושה, ולמעשה היא המציעה נישואין לגבר. באגדות ובסיפורי העם הגבר הוא המעיר את היפיפייה הנמה משנתה, ואילו כאן היא קמה מן התרדמה הממושכת בכוחות עצמה, וסמוך להתעוררותה הפלאית היא אף מצליחה לחלוף במרוצה על פני רעותיה החזקות והמהירות ממנה, ולהגיע ראשונה אל קו הגמר ואל כתר הניצחון. יעקב המקראי עבד ברחל שבע שנים ועשה את כל אשר היה לאל ידו לעשותו כדי לזכות באהובת לבו, ואילו יעקב של "שבועת אמונים" אינו מתאמץ להשיג אהבתה של אישה. כל הנשים, ושושנה בכללן, הן העושות כל מאמץ כדי לזכות בו. בתחרויות שנערכו בעולם העתיק היה נהוג שהבחורים הם המתחרים, והמנצח זוכה ביפה שבבנות, ואילו כאן – הבנות יוזמות תחרות, והמנצחת עתידה לזכות ביעקב ולהיות מוכתרת בכתר של אצות (ולא בזר דפנים, כנהוג).

הרשו לאנשי היישוב ששהו בפולין ונקלעו לסערת המלחמה לשוב לביתם). גם ברומן **תמול שלשום**, שנכתב בשנות המלחמה, תיאר עגנון בפירוט את המושבה הגרמנית שרונה, שיצחק קומר צובע בה את הגדרות.

מקובל לחשוב שגברים ניחנו בדרך כלל בזיכרון לינארי משוכלל יותר משל נשים, ואפשר שלא במקרה זָכַר וזיכרון משורש אחד נגזרו, ואילו המילה "אישה" מקורה בשורש נש"ה שעניינו שכחה. ב"שבועת אמונים", שלא כמקובל, ניחנה האישה בזיכרון ארוך טווח – היא זוכרת הכול, עומדת בדיבורה ואף מזכירה לגבר כל תג ותו בנוסח השבועה שנשכח; ואילו הגבר פסיבי, פזור דעת, נוטה לשכוח ונוקט מנהג "כן ולא ורפיה בידיה" (על שושנה נאמר שהיא "אינה שוכחת אפילו מתוך שינה" [רמט]). היפוך תפקידים זה בין תפקידיהם המגדריים-הסטראוטיפיים ניכר כאן מלכתחילה, שהרי עוד בשחר ילדותה מכריזה שושנה "כשאהיה גדולה אקח אותו לאיש" (רכא), והופכת את היוצרות, את שגרת המוסכמות ואת שגרת הלשון.

מכל עבר אפוא עולה ובוקע בוז לכל סטראוטיפ ולכל אפיון קונבנציונלי. אנו למדים, למשל, שרכניץ הוכתר בתואר דוקטור למדעי הטבע (בוטניקה), אך התבקש ללמד בגימנסיה היפואית מדעי הרוח (רומית וגרמנית). בעברית "ספרות" ו"ספרות" אמנם נגזרו מאותו השורש, אבל בדרך כלל אין מצפים מחוקר שקנה שם בן-לאומי במדעי הטבע, שיכלה את ימיו במקצוע הומניסטי שאינו קשור לתחום עיסוקו הראליסטי. העברית אף מזמנת קרבה בין ה"חשבון" הראליסטי-המעשי ובין "המחשבות" הערטילאיות. אלה ואלה נגזרו מן השורש חש"ב, ורכניץ, כמו ששמו מעיד עליו, הוא צעיר "בעל מחשבות", שהמחשבות טורדות אותו ואינן מרפות ממנו. אין לשכוח כי בעברית ה"מספר" הרוחני וה"מספר" המעשי נגזרו מאותו השורש, וכך, למרבה הפליאה, גם בשפות אחרות: "teller" באנגלית הוא גם מספר סיפורים וגם פקיד בנק הסופר שטרות כסף; "zeller" בגרמנית בא גם מן המילה Erzähler שעניינה סיפור סיפורים וגם מן השורש zählen, שורש נרדף לשורש rechnen (שממנו נגזר שמו של רכניץ), שעניינו ספירת מספרים.

עצם הדבר שרכניץ מתפרנס מהוראת מדעי הרוח וממשיך מיזמתו את חקירותיו במדעי הטבע, מלמדת על אופיו הוורסטילי, אך גם מצביעה על אופיו הנרקיסטיסטי – על האגואיזם הנאור שלו, המתמקד בצרכיו האישיים ואינו מתחשב בצרכי הקולקטיב והאומה. אך טבעי היה אילו תרם ד"ר יעקב רכניץ הבוטנאי למפעל הציוני המתהווה. אך טבעי היה אילו בחר להמיר את העט באת ואת חרישת המחשבות במחרשה, או לפחות במחקרים מועילים על צמחי הארץ, שהיו מסייעים לקומם את הארץ משממותיה. כך נהג, למשל, הבוטנאי והאגרונום אהרן אהרונסון, מראשוני העלייה הראשונה, שגילה בשנת 1906 את "אם החיטה", ותגלית זו הביאה לו תהילה עולמית (ובין השאר, הזמנה לביקורים באמריקה), אך גם הועילה לחקלאות בארץ. ואולם רכניץ נמשך דווקא לצמחי הים, שלכאורה אין בהם כל תרומה לקימומה של הארץ (ואת פרנסתו מצא מהוראה נינוחה בין כותלי הכיתה, ולא מעבודת השדה הקשה והמפרכת). רכניץ הגיע לארץ-ישראל מווינה, עירו של אבי הציונות המדינית, אבל הושפע כנראה יותר מהגותו של יהודי וינאי אחר, זיגמונד פרויד, אבי

הפסיכואנליזה, שהוא ענף הדעת האינדיבידואליסטי ביותר שיצרה רוח האדם מעודה. מכאן שמי שחקירותיו הפכוהו "אור לגויים" לא תרם תרומה לארץ וליישוב, כי אם "עשה לביתו". גם מתוך יחידות הטקסט הקטנות של "שבועת אמונים" עולה מציאות רבת פרדוקסים של "עולם הפוך": דווקא לרחל, אחת משש הבנות המחזרות אחרי יעקב, ולא לרעותה ששמה "לאה", יש עיניים אדישות ולאות ("ועיניה חזרו לאדישותן הצוננת" [רלח]). יש כאן גם היפוכים של צלילים ואותיות (כשם שצלילי המילה "כלב" נתהפכו בשמו של "בלק", גיבור **תמול שלשום**), וכך מסופר על גרינברג וברגריין (רמב) ועל "אנשים ששמו של זה הוא היפוכו של זה". ההיפוכים והטרנספיגורציות, הפרדוקסים והסתירות, מצויים כאן אפוא על כל צעד ושעל. על הסיבות לכך שהנבלה "שבועת אמונים" מייצגת בכל מישור ממישוריה "עולם הפוך", המנפץ כל מוסכמה וסטראוטיפ ומהפך את הטבעי והמקובל, נעמוד בהמשך.

ב. השפעת "הדיבוק" של אנ-סקי על עגנון הצעיר

חוקרי עגנון הזכירו את אגדת חז"ל על "חולדה ובור" (תענית ח ע"א) כטקסט נרמז ש"שבועת אמונים" בנויה על גביו ויונקת ממנו את כוחה. ובדין, אגדה זו אכן עומדת בתשתיתה של הנבלה שלפנינו, אך שלא כמו בסיפורם המבעית של חז"ל, אצל עגנון השיבוש בתחומי הזיווג מגיע לתיקונו בלי שיקבל תפנית טרגית, ושבועת האמונים אינה מופרת ככלות הכול. באגדת חז"ל נערכת שבועת האמונים בנוכחות חולדה ובור, ובסיפורו של עגנון נערכת השבועה מול דגי זהב השטים בבֶּרֶכַת מים עטורה צמחים בגן ביתו של הקונסול הווינאי. כאן וכאן לפנינו שני עדים אילמים, שאחד מהם הוא סמל פאלי והאחר סמל נשי, ושניהם משלימים זה את זה, ומגלמים בהיעלםאחד את הנאמנות המְרִיטלית שבין גבר לאישה. העדים דבקים זה בזה, מתאחדים ויוצרים שלמות סינרגטית אחת הגדולה מסכום מרכיביה (החולדה חופרת באדמה והיא היוצרת את הבור; ולדגים אין חיים בלי המים שבברכה, שאף היא דומה לבור או לבאר). הדמיון בין הטקסט הרומז לטקסט הנרמז יוצר אצל הקורא המיומן ציפייה שאינה מתממשת למפנה טרגי, כמו באגדת "חולדה ובור", וגם במישור הבין-טקסטואלי מופרות הציפיות ומתהפכות על פיהן. אמנם אירע שיבוש ויעקב שכח את השבועה, אך שושנה לא שקטה והצליחה לחלץ מפיו את השבועה המקורית, כאילו לא השתנה דבר בשנים שחלפו מרגע פרדתם.

אלא שלא אגדת "חולדה ובור" לבדה מהדהדת בין שיטי הטקסט. עגנון ניהל ביצירותיו שיח סמוי גם עם טקסטים מודרניים שניקרו בדרכו, ולא השתקע בסיפורי קדומים בלבד, וכך נהג גם ב"שבועת אמונים". אחד ממקורותיו הקונטמפורניים היה כמדומה מחזהו של אנ-סקי "הדיבוק", שהוצג בברלין בשנים 1921-1922, זכה להצלחה מרובה ואף תורגם לגרמנית ובשנת 1937 נעשה לסרט פופולרי. להלכה לא היה "הדיבוק" מחזה מרשים במיוחד. כך

לפחות חשב מתרגמו ח"נ ביאליק, שלא אהב את השימוש שעשה בו אנ-סקי בפולקלור הגלמי, המביא בכפיפה אחת את הסולת ואת הפסולת. אף על פי כן היה מחזה זה ל"קלסיקה" ולספינת הדגל של התאטרון העברי המתחדש, מסיבות רבות ומצטלבות.⁶

למעמדו חסר התקדים של "הדיבוק" תרם, כמובן, תרגומו של ביאליק, גדול סופרי ישראל, שהעניק למחזה הבינוני הזה הילה של יוקרה; תרמו לו גם כישרונם הרב של שחקני "להקת הבימה" והבימוי הגאוני של וקטנגוב. הצלחת המחזה על בימות אירופה והפיכתו של "הדיבוק" לסרט נולדו מתוך התאמתה המופלאה של עלילת מחזהו של אנ-סקי לאירועי הזמן: בלי שמחברו התכוון לכך מלכתחילה, היה "הדיבוק", על חומריו האתנוגרפיים הססגוניים, ליד זיכרון לעיירה היהודית שעתה זה נמחתה מתחת לשמים. בעולם היהודי נעשה המחזה למעשה חשוב של הנצחה. אך גם ברחבי אירופה, בעת העלאתו בראשית שנות העשרים, התעלה המחזה הזה לסמל פן-אירופי גדול בעל משמעות אקטואלית הרת גורל. גם באירופה הלכו יישויות רבות והתפוררו ונמחו מתחת לשמים: הצארות הרוסית, האימפריה העות'מאנית, האימפריה ההבסבורגית ועוד. בעצם – כל סדריו של "העולם הישן" הלכו אז אל בית עולמם. מסיבות שהזמן גרמן אפוא קיבל המחזה נפח ומשמעות שמעבר למשקלו הסגולי, שכן הוא נולד בזמן הנכון ובמקום הנכון.

על כן אין לתמוה על כך שהבמאי האוסטרי המקורי גאורג פבסט ערך ערב יצירת סרטו האקספרסיוניסטי החשוב, "רחוב העצב" מ-1925, הכנות מרובות להפקת סרט מ"הדיבוק" בכיכובה של גרטה גרבו בתפקיד לאה, וגם לאחר שפעולותיו עלו על שרטון (מממניו חשבו שהסרט לא יהיה מסחרי די הצורך), עשה מאמצים מרובים לחזור ולממש את תכניתו המקורית. בסרטיו של פבסט התפתחה באותה העת דמותה של האישה הוומפירית (ואמפ), והיא השפיעה על הספרות בת-הזמן, ובכלל זה על הספרות העברית.

באותן שנים עצמן ישבו בברלין כל סופרי ישראל – למן אחד העם וברדיצ'בסקי, ועד לפרישמן, ביאליק, טשרניחובסקי, שטיינברג, כהן ואחרים מבני הדור. לצדם פעלה קבוצה תוססת של צעירים מודרניסטים, עגנון, הזז וגרינברג, שהושפעו מכל ה"איזמים" שנוצרו בברלין, מעוזה של האמנות האקספרסיוניסטית. כמו אצל מלומדים יהודים צעירים בני התרבות הגרמנית, כדוגמת מרטין בובר וגרשום שלום, ניכרה גם אצל עגנון הצעיר המשיכה למקורות עממיים בכלל, ולספרות החסידית בפרט, ורבים מסיפוריו המוקדמים נכתבו בנוסח "סיפורי יראים" תמימים למראה ואירוניים למעשה, שמחברם המחוכם והמודרני מציץ מאחורי הקלעים ומחליף קריצות עין עם קוראיו.

⁶ ראו מאמרי "מדוע הסכים ביאליק לתרגם את 'הדיבוק'? או: מאיגרא רמה לבירא עמיקתא ובחזרה", בתוך: אל נא תגרשוני (עיונים חדשים ב'הדיבוק'). עורכים: דורית ירושלמי ושמעון לוי. תל-אביב 2009, עמ' 29-38.

עדיין לא נבדק הקשר בין הספרות שנוצרה במרכז העברי בברלין ובין אמנויות הבמה והמסך שנוצרו באותו מרכז עצמו: אם וכיצד הושפעו, למשל, הרומן **חיי נישואים** מאת דוד פוגל או הנבלה "האדונית והרוכל" מאת ש"י עגנון מסרט ערפדים פופולרי כדוגמת "נוספרטו", מאושיות הקולנוע האקספרסיוניסטי הגרמני בן-הזמן. מכל מקום, עגנון, שישב בברלין בזמן ש"הדיבוק" הוצג שם ועורר התרגשות גדולה, היה עשוי למצוא בסיפורם הארכיטיפי של חנן ואלה מקור השראה לאחד המוטיבים החשובים ביותר של יצירתו: המוטיב של שבעת האמונים שהופרה וההתכחשות ל"באשערטע" – לזיווג הנכון לנפש התאומה – מוטיב המבריא כבריח, בטרנספורמציות שונות ומשונות, את יצירותיו הגדולות והנודעות **סיפור פשוט**, "שבעת אמונים", "בדמי ימיה", "תהילה", **שירה** ועוד. אמנם מוטיב זה כבר עולה ביצירתו המוקדמת של עגנון – "עגונות" – אפשר שמתוך שיח עם יצירות שהשפיעו על אנ-סקי (כגון מחזותיהם של גולדפדן, י"ל פרץ ושלום אש), אבל המפגש עם מחזהו של אנ-סקי שימש לו קטליזטור להתפתחות המוטיב, לשכלולו ולהסתתו מן השוליים אל המרכז.

עגנון הרחיב את המוטיב הדרמטי ומרטיט הלב הזה, שכללו ועשאו לסמל על-זמני המייצג לא רק את הזיווג המשובש המתרחש ברשות הפרט, אלא גם את השיבושים המתרחשים ברשות הכלל. הפרת השבועה וההתכחשות לה הייתה אצל עגנון לסמל ולמשל לכל שיבוש היסטורי התובע את תיקונו, גם אם במאוחר, גם אם "אחרי מות". ברוב סיפוריו "הפשוטים" של עגנון מתבקש כידוע פירוש אלגורי, שלפיו מערכת היחסים בין גבר לאישה מלמדת בזעיר אנפין על מערכת יחסיהם של הקב"ה וכנסת ישראל. ואולם את "הנוסחה" האלגורית הזאת אין לתפוס בפשטות, כאילו היא משקפת את סיפורו התמים של אחד מ"שלומי אמוני ישראל", אלא יש לראות בה מטפורה מורכבת למצבו של אדם מישראל ושל עם ישראל כולו בנקודה מסוימת ברצף ההיסטוריה הלאומית, מאז חורבן הבית ועד המאה העשרים. את "שבעת אמונים" נוטע עגנון בתחילת המאה העשרים, בימים שלאחר משבר אוגנדה ומותו בטרם עת של הרצל, כדי לבדוק אם היה אפשר לשנות דבר – במישור האישי ובמישור הלאומי – כך שהשיבוש ההיסטורי שקלע את עם ישראל בכף הקלע, בציפורני הצורר הנאצי, היה בא על תיקונו בעוד מועד.

אחד השיבושים, רומז הרומן, בא לידי ביטוי בחוסר התואם שבין עיסוקו המחקרי של רכניץ, הגורם לו הנאה ומפרסם את שמו בעולם, ובין צורכי הכלל. כמו שכבר ציינתי בעניין אחר, בתור מומחה לבוטניקה היה יכול יעקב רכניץ לתרום למציאות החקלאית שבאמצעותה ביקשו בני העלייה השנייה להפוך את הזמירות של שולחן השבת למזמרות של חיי החולין החלוציים. אולם רכניץ בחר דווקא את צמחי הים, ולא נתן מחילו למאמץ הקולקטיבי של המציאות החדשה המתהווה בארץ-ישראל (כשם שלימים תיאר עגנון ב**שירה** את המלומד מנפרד הרבסט שערך את מחקריו האזוטריים ולא נתן מחילו למאמץ הלאומי של ימי המאבק על עצמאות ישראל). האם צריך העם להיות "עם לבדד ישכון", או שמא עליו לשאוף להיות

"אור לגויים"? למרבה האירוניה, ייתכן שהתקופה שבה ערך רכניץ את חקירותיו בפרובינציה נידחת הקנתה לו תהילת עולם, וייתכן שעם מעברו לניו יורק ייסתם הגולל על חקירותיו. לפעמים דווקא הפרובינציאליות והבידוד מן העולם הם העשויים לשמש תנאים נאותים וקטליזטור ליצירה גדולה העשויה להיות "אור לגויים" (ואין לשכוח שהתורות הגדולות נוצרו במדבר, ולא בבירות העולם העתיק).

עגנון אף רומז שלבחירתו של רכניץ היה טעם עמוק, גם אם נסתר מעין, שאינו מנותק מצורכי עמו אלא לכאורה. מדוע בחר יעקב רכניץ לעסוק באצות, ושכח אפילו את שבעתו לשושנה, היפה מכל פרחי הגן ומכל עלמות החן? יעקב רכניץ, רומז לנו עגנון, אף שקבע את משכנו בארץ-ישראל, נשאר בראש ובראשונה למדן יהודי טיפוסי, וככזה הוא בוחר להתמקד בצמח המזכיר את היהודי יותר מכול. האצה היא מהצמחים העתיקים ביותר בעולם, אין לה שורשים והיא נישאת לכל אשר יישארה הגלים, ממש כמו עם ישראל שאת שמו נושא יעקב רכניץ גם לאחר שעלה ארצה. בבחירתו של רכניץ מגלה עגנון אמת עמוקה על העדפותיו האישיות: גם הוא לא נעשה ל"יהודי חדש" עם עלותו ארצה, והוסיף לכתוב גם בארץ-ישראל על תמטיקה יהודית גלותית על-זמנית, שלא קירבה אותו אל בני הדור הצעיר, אנשי ארץ-ישראל העובדת ובני דור המאבק על עצמאות ישראל. בסופו של דבר ייסע יעקב רכניץ לניו יורק, כי "יעקב" הוא אמנם שם נרדף ל"יושב אוהלים", אך הלמדנות הריהי עניין בין-לאומי ואקס-טריטוריאלי, שהרי אפשר לשבת ב"אוהלה של תורה" גם בבירות המערב המעטירות, ולא דווקא בארץ-ישראל. יפו של ימי העלייה השנייה אינה יכולה להציע לצעיר מוכשר כדוגמת רכניץ מצע ראוי למיצוי כישוריו וכישרונותיו.

"שיבוש" ו"תיקון" – מושגים "נושנים" מן העולם החסידי העממי והנאיבי – נעשו אפוא אצל עגנון לחלק בלתי נפרד וחשוב במסכת יצירתו המודרניסטית, הרחוקה ת"ק פרסה מן הנאיביות העממית שממנה צמחו. שבועת אמונים שהופרה, או זיווג שהשתבש, נהיו אצל עגנון לסמלו של מהלך לאומי משובש, המעכב את גאולתו של עם ישראל. משבר אוגנדה, למשל, הוא מהלך כזה, שגרם לצינות המדינית ילידת וינה תרדמה עמוקה בת שנים רבות, שלא היה אפשר להתעורר ממנה אלמלא התרגשו צרות חדשות על העולם ותבעו את תיקון. אלמלא התעורר העם מן המשבר שפקדו בעקבות פטירתו בטרם עת של הרצל, ואלמלא התעשת וזכר את שבועת האמונים ההיסטורית של העם לארצו, לא היה הסיפור מסתיים בסינסתזה המערבת את חוש הראייה וחוש השמיעה, להזכירנו את "וכל העם רואים את הקולות" ממעמד הר סיני: "נשמע פתאום קול יוצא מבין ריסי עיניה של שושנה קורא לו בשמו." (רצח) השיבוש בא על תיקונו, והברית הישנה נושנה לא הופרה. האם משום כך מתרחש כאן התיקון לאחר הסיור של הקונסול גוטהולד ארליך ובתו שושנה באפריקה, סיור שהפיל על שושנה תרדמה עמוקה שממנה נתעוררה הנערה בדרך נס?

ג. זיקתה הסמויה של היצירה לימי המלחמה והשואה

בזמן חיבורה של "שבועת אמונים" היה יכול עגנון להתבונן במציאות במבט רטרואספקטיבי ולערוך מאזן ביניים הן במישור האישי והן במישור הלאומי-הקולקטיבי: הקונפליקט בין מזרח ומערב קינן בו מראשית דרכו, ולא אחת התממש ביצירתו כמאבק בין שתי דרכים ובין שתי נשים. ברומן **סיפור פשוט** עזב הירשל על כורחו את בלומה, בת המורה העני לעברית, שהייתה מבחינתו "נפש תאומה", ובמצוות אמו (החנונית הזעיר-בורגנית צירל) נשא לאישה את מינה בת העשירים, שהתחנכה בפנסיון נוכרי ולא הכירה את העברית ותרבותה. ב"שבועת אמונים" כמעט שכח יעקב רכניץ את שבועתו לשושנה, אך היא ביזמתה טרחה וגרמה לו שיעלה מתהום הנשייה את המילים המדויקות של השבועה, ואף דאגה לגבות את החוב שהוא חב לה.

בשלב זה של חייו היה יכול עגנון לדעת אל נכון שהתלבטותו של היהודי המודרני (שעמד בתחילת המאה העשרים "על פרשת דרכים" ושאל שאלת "לאן") בין ארץ-ישראל לגולה הוכרע, בין שמרצון ובין שמאונס. שבועת אמונים כדוגמת "אם אשכחך ירושלים" קיבלה באותה העת משמעות הרת גורל, כי מי שבחר לעלות בדרך העולה ציונה בחר בחיים, ומי שלא התעורר בזמן מן התרדמה, דן את גורלו לשבט ולא לחסד. אלא שעגנון היה ראליסט, והבין שלרעיון הציוני יש שני יריבים המתגוששים אתו על נפשו של היהודי בן-זמנו: הגטו הדתי האנטי-ציוני המתפתח בירושלים, וסכנת הטמיעה וההתבוללות האורבת ליהודי במערב. בין שיבחר היהודי באפשרות של הסגירות הגמורה ובין שיבחר באפשרות של הפתיחות הגמורה, יבגוד ברעיון הציוני – בהנחות היסוד שלו ובעתידותיו. לפיכך הניח ליצחק קומר, גיבור **תמול שלשום**, לסיים את חייו בשכונתיה החרדיות של ירושלים, ועל כן הניח ליעקב רכניץ, גיבור "שבועת אמונים", לקבל את הקתדרה שהוצעה לו בניו יורק.

האם יהיה העם שבחר בציון "עם לבדד ישכון" (כנרמז מסיפור בית המצורעים בסוף הרומן **שירה**), או ישכיל להיות "אור לגויים"? מצד אחד הבין עגנון הראליסט שפרובינציאליות אינה מחסום בפני הכרה בין-לאומית, וכי אין הדבר ראוי שגיבורו יאמר "צר לי המקום בירושלים" (ואכן, זכייתו לימים של עגנון בפרס נובל לספרות פרסמה את שמו ברחבי העולם, כשם שפנייתו של שגאל לציורה של העיירה היהודית לא הציב בדרכו מכשול בדרך להכרה בין-לאומית). מצד אחר ידע עגנון היטב שלא היה בכוחה של ארץ-ישראל הדלה של ימי העלייה השנייה לספק את צרכיו של צעיר שאפתן ומוכשר כמוהו, והוא נאלץ לתת ראש ולשוב לגרמניה, ועל כן הוא מבין גם לרוחו של גיבורו, ד"ר יעקב רכניץ, שהסכים לעזוב את הארץ לטובת קריירה אקדמית בניו יורק. לנסיעתו של רכניץ מערבה יש רמז מקדם בנסיעתה של תמרה – צעירה ארץ-ישראלית ברוכת כישרונות, מאלה שנתנו עיניהן ברכניץ – לאמריקה, שבה היא מתעתדת ללמוד רפואה, ובינתיים עוסקת בפיסול (רפח-רפט).

יונה הנביא ירד לאנייה בחוף יפו כדי לנסוע לנינווה ולנבא את סופה המר. רכניץ עתיד לרדת לאנייה בחוף יפו כדי לנסוע לנינווה המודרנית ולקבל בה קתדרה. גורלם המר של יהודי אירופה בעת כתיבת הנבלה צריכה לרמוז על כך שהיהודי הנווד לא למד מלקחי העבר. הוא יוסיף להיטלטל בין מזרח למערב, בין "אוהל שם" ל"יפיפותו של יפת", בין התבדלות לטמיעה, כבכל הדורות. כשישב עגנון בברלין הוא כתב, בהזמנת גרשם שוקן, ספר שירי א"ב לילדים בשם **ספר האותיות**, שנגזז בחייו וראה אור לאחר מותו. באותה העת כתב גם רעהו הבכיר ביאליק יצירה מחורזת לילדים, "הנער ביער", שבה החיות מסתדרות בחלומו של הילד משה בסדר הא"ב. יצירתו של ביאליק היא אלגוריה לאומית המתארת את שובו של הבן האובד לביתו, ומסתיימת בתיאור הזה: "וַיִּגְדַּל לְתוֹכָהּ / וּלְמַעְשֵׁים טוֹבִים / וַיֵּאָכֵל כָּל יְמָיו / צְמוּקִים וְחֲרוּבִים; // צְמוּקִים וְחֲרוּבִים / כָּל יְמָיו, בְּפֶרֶט / הַשָּׁנָה בְּחַמְשָׁה- / עֶשֶׂר בְּשָׁבָט; // אָכַל וְהוֹרֵד / עַל זֶקְנוֹ וְהוֹתֵר, / וְתָם כָּל הַמַּעֲשָׂה, / נְשָׁלַם וְאֵין יוֹתֵר." עגנון – שהיה מיוזם עם ביאליק, החליף אתו איגרות ושירי הזדמנות והיה קשוב לכל בת קול בדבריו – היה יכול להבין שהילד שחזר הביתה (העם שחזר לתרבותו ההיסטורית ולביתו מקדם) יוסיף כל ימיו לאכול צימוקים וחרובים, כי מקצתו יישאר בגולה ויאכל "צימוקים" (בבואה מצומקת של פרות ארץ-ישראל) ומקצתו יעלה ארצה ויאכל "חרובים" (כבאגדה העגנונית "מעשה העז" ובאגדות חסידיות ששימשו לה מקור). גם עגנון, כמו יעקב רכניץ גיבורו, הוסיף להיטלטל בין משיכתו לעריה המעטירות של אירופה ובין משיכתו לציון ולירושלים. אירועי הימים שבהם נכתבה "שבועת אמונים" הוכיחו שהבחירה בירושלים הייתה הבחירה הנכונה.

כדי להבין את פשר בחירתו עגנון בגיבור ובגיבורה מהתרבות הגרמנית (כמו את פשר משיכתו של גיבורו יעקב רכניץ להומרוס ולהוראת יוונית, ואת פשר מנהגיה ה"יווניים" של שושנה, המשתתפת במירוץ אולימפי להשגת זר דפנים עשוי מאצות ים), יש להבהיר את מושג ה"יוונות" בעולמו של עגנון. יוון, ובירתה אתונה, אינן רק "כרכי הים" שבספרות חז"ל, שנחשבו בימי קדם קצה מערב ואנטיתזה של ירושלים. היוונות שימשה בספרות העברית של אותה העת שם נרדף לגרמניה, שוחרת היופי והגבורה, והגרמנים ראו בעצמם יורשיה של תרבות יוון אף יותר מנושאי מורשת אבות הכנסייה. ברקע ריחפה כמובן הדיכטומיה הניטשיאנית הידועה של "הלניזם והבראיזם": גרמניה היא "הלס", ו"יווני" כונה לא רק מי שנמשך אל האפוס היווני או קד קידה לפסל אפולו, אלא גם מי ששר שיר אהבה דיוניסי לנאוה מדילסברג, או מי שקשר כתרים לסיף המלוטש ולחנית המושחזת ונמשך אל ערי גרמניה ואל תרבותה, תרבות שהיא כמאמר ניטשה "מעבר לטוב ולרע".

בהגות בת התקופה – בעקבות פרידריך ניטשה, מתיו ארנולד ואחרים – הלניזם נקשר עם ההנאות האפיקוריות, עם העמדת ערכי האסתטיקה מעל ערכי האתיקה, שלא כמו התרבות העברית האסקטית, הנזירית, מחניקת התאוות והיצרים, זו שאסרה על כל פסל ותמונה. ההבראיזם זוהה עם מוסר ורדיפת צדק, עם ריסון הכוח, עם התנזרות מיופי ומהנאות העולם

הזה. בעצם עוד לפני ניטשה וארנולד מצאנו את הניגוד הזה אצל שד"ל, שעימת את האטיציזמוס היווני – השואף לסדר וליופי, לנימוסים חיצוניים המחפים לדברי שד"ל על נפש חלולה – עם היודאיזמוס השואף לצדק ולאהבת הבריות, למסירות הנפש וליופי פנימי. ודיכטומיה כעין זו נמצאת גם אצל היינה.

גרמניה של תחילת המאה העשרים זוהתה כאמור עם הערכים ההלניסטיים יותר מעם התרבות הנוצרית בשל תשתיתה האלילית, בשל טיפוח האסתטיקה והצבאיות ובשל הנהייה אל מוסר האדונים שמעבר לטוב ולרע. אולם זהו רק צדה האחד של המשוואה. בפי העם היה שגור אז הפתגם "לכל היוונים יש אותם הפנים", וכשהוגים פתגם זה בהגייה מזרח אירופית, אזי המילה "יוונים" [IVONIM] היא הומונים של צורת הרבים של "איוון", שם נרדף לגוי הרוסי, שוחר הכוח, אך ההמוני וגם ההליכות. טשרניחובסקי בעל שפם הקוזק, שכתב על הכפרייה דומחה, על המשרתת האוקראינית יבדוכה, על סמילה הרכב ועל האיכר מיכילה השר שיר נכאים נוגה על הערבה, היה יכול להיתפס גם כאיוון, ולא רק כיווני-גרמני שבקיטונו עוברות קרני הנגוהות "כחשמל על זהב כריכות של גיטה והומר" (כבשירו "שרטוטים"). ואין כאן השתעשעות בעלמא, הכורכת יונים ואיוונים מעשה לשון נופל על לשון: הרוסים אכן ראו בעצמם יורשי ביזנטיון, ובצאר ראו את יורשו של הקיסר הביזנטי; הכנסייה הפרבוסלבית והכתב הקירילי קישרו, ועדיין מקשרים, בינם ובין יוון ותרבותה. המאבק בין שני הפלגים הללו בא לידי ביטוי ב"שבועת אמונים" בקונפליקט של יעקב רכניץ אם להינשא לאחת מן הבנות שאביהן עלה מרוסיה, או לשמור על נאמנותו לשובנה שנולדה וגדלה כמוהו בווינה, בירת האימפריה האוסטרו-הונגרית.

ההלניזם, שבימי קדם היה שם נרדף לתרבות המערב, נעשה אפוא מטפורה לגילויים שונים בחומר וברוח, המאחדים מזרח ומערב, קדם וים; ומאחר שיוונית היא גם שפתה של הברית החדשה ולא רק שפתם של עובדי אלילים, נהייתה התמונה מורכבת פי כמה, שהרי לא היה אפשר לטעון, כמו שטען בשעתו ניטשה, כי ההלניזם הוא ניגודן של הדתות המונותאיסטיות, מדכאות היצר ומטפחות רגשי האשמה. יוון שימשה אפוא מטפורה לתופעות תרבותיות שונות ממרחב התרבות הגרמני במערב (מן הארצות הבלטיות שבצפון מערב אירופה ועד וינה שבמרכזה) וממרחב התרבות הרוסי שבמזרח. ואין לשכוח שהאינטליגנציה הרוסית נחלקה אז לסלאבופילים ולמתמערבים, ממש כשם שספרות עם ישראל והציונות נקרעו אז בין מזרח למערב (כלומר בין אסכולת אחד העם, שחסידיה ישבו באודסה במזרח ודגלו בערכים מבית, ובין אסכולת הרצל, שבניה ישבו בווינה ובברלין, דהיינו ב"כרכי הים", כתבו בשבע שפות וביקשו לפתוח את החלון לקראת "הזפירים" או "הצפרירים" – משבי הרוח המערביים). מבחינתו של היהודי בן-הזמן, רומז עגנון, הוכרע המאבק בין מזרח ומערב, ויעקב רכניץ העדיף את יפו על פני בירותיה המעטירות של אירופה, אך לא לאורך ימים.

יעקב רכניץ עתיד לקחת שוב את מקלו ואת תרמילו, ולצאת מערבה למדינות הים. לא תמה מסכת נדודיו של היהודי הנודד.

גם ההבדלים בין בני אדם שאינם מאותו הגזע או מאותה עדה נרמזים בנובלה "האידילית" שלפנינו, ומלמדים על תקופת כתיבתה: הקונסול חוקר את יעקב על אורחותיהן של העדות בארץ, ומקבל סקירה מעמיקה על הספרדים ועל התימנים, ואפילו על ההבדלים שבין יוצאי רוסיה ליוצאי גליציה. בסופו של דבר עגנון משיא את גיבורו לאישה מאותו הרקע, מאותו מרחב תרבות, ולא לאחת מבנותיהם של עולי רוסיה, שנחשבו Ostjuden ("יהודים מזרחים") בעיני יהודי גרמניה כדוגמת הקונסול ארליך. שושנה היא אמנם בת עשירים (כמו אסתר [אסתרליין] מרקס, אשתו של עגנון, שמוצאה ממשפחה עשירה ומכובדת), ואילו יעקב הוא בנה של משפחה שירדה מנכסיה, אך לשניהם – כך נרמז – שפת גוף יחסנית ואריסטוקרטית, המתפרשת כהתנהגות גאוותנית, שלא כמו העולים מרוסיה, שמוצאם הסלאבי ניכר בהליכותיהם הפשוטות, הליכותיהם של slaves, של בני עבדים. ההבדלים המעמדיים בין יעקב לשושנה נוגעים בנושא שהוא משורש נשמתו של עגנון: רוב שנותיו הבוגרות היה עגנון בן חסותו של מצנט, וכאן יעקב סמוך על שולחנו של פטרונ, גוטהולד ארליך, אביה של שושנה (ואין לשכוח ש"שבועת אמונים" היא גם שבועת הווסאל לאדוניו).

פתחנו בתיאור הפרדוקסים המרובים הזרועים בנובלה "שבועת אמונים" על כל צעד ושעל, מעשה "עולם הפוך". הטעם להופעתם ביצירה נטוע בהיותה משקפת מציאות אנומלית, מסוכסכת ורבת פרדוקסים, שבה דווקא הפרובינציאליות היא המסוגלת להקנות שם בין-לאומי, ואילו במערב עלולים היהודי והישגיו להיטמע באוקיינוס רחב מני חקר. בזמן כתיבתה של היצירה היה יכול עגנון להיווכח שהחלומות לא שווא ידברון, וכי כל מציאות בת-קיימא מתחילה בחלום אֶפְמֶרִי. הוא אף היה יכול להיווכח שבחירתו הרת הגורל לעזוב את גרמניה ולקשור את גורלו עם הרעיון הציוני, עם ארץ-ישראל ועם השפה העברית הייתה בחירה נכונה. התרבות ההלניסטית (זו הקדומה, היוונית, וזו בת-הזמן, יורשתה הגרמנית) חשפה – במפתיע או שלא במפתיע – את פניה המבעיתות, והעמידה את יעקב-ישראל במבחן קיומי שאין קשה ממנו.

הסיפור אף מלמדנו כי ביפו "בעלי החלומות נתפכחו מחלומותיהם, ואנשי מעשה התחילו חולמים על מרכז רוחני שעתידיה ארץ ישראל להיות לישראל." (ריז) לאמירה "תמימה" זו פנים רבות, אבל אפשר גם להעניק לה פירוש פוליטי, שלפיו אוהדי הרצל נהיו לחסידי אחד העם דווקא בשעה שהחלו – הלכה למעשה – ביישוב הארץ, ובנו את ביתם ביפו החילונית והבין-לאומית, עיר החוף והמסחר, ולא בירושלים הרוחנית והמקודשת. תפקידי החומר והרוח, החולין והקדושה, המוחש והמופשט, מתערבבים ביצירה שלפנינו ומחליפים כיוונים ותפקידים.

הפסוק "והחזיקו שבע נשים באיש אחד" (ישעיהו ד א), העומד ברקע המצב הבסיסי של הנובלה, מוצב בפתחה של נבואה קצרה ובה תפילה לבורא עולם ("אָס׳וֹף חרפתנו") והבעת תקווה ש"סכה תהיה לצל-יומם מח'רב ולמחסה ולמסתור מזרם וממטר." לפנינו כמדומה רמז לכך שאירועי הזמן האקטואליים בכל זאת מסתננים אל בין שיטי הסיפור ה"ישן-נושן" וה"תמים" הזה, שנכתב בימי מלחמה שבהם – שלא כמו במציאות של ימי העלייה השנייה, המשמשת רקע היסטורי ליצירה – אכן מעטים הם הגברים ורבות הן הנשים. נבואת הזעם והתוכחה של ישעיהו, שעגנון מעלה באוב, מתאימה אפוא יותר למציאות החוץ-ספרותית של ימי חיבורה של הנובלה "שבועת אמונים" מלמציאות החוץ-ספרותית של התקופה המתוארת בה.